

Proto Sanayileşme: Sanayileşme Tarihine Bir Katkı?¹

Işaya Üşür

Giriş

İktisatçıların, iktisat tarihçilerinin ya da sosyal tarihçilerin ve sosyologların ilgisini çeken konuların başında hâlâ sanayi devriminin geldiğini söylemek abartma sayılmaz. Böyle bir ilginin nedenlerini anlamak; bir bakıma haklı göstermek de pek zor olmasa gerek. Çünkü Sanayi Devrimi “dünyanın tek bir bütün” (Cipolla, 1980: 5)² haline gelmesini mümkün kılan insanlık tarihinin dönüm noktalarından biri şeklinde algılanagelmektedir.

Sanayi Devriminin yol açtığı sonuçların tartışılmasından belki de daha çok, Sanayi Devrimine neden olan “faktörler” ya da Sanayi Devriminin oluşumu üzerine tartışmalar hâlâ canlı, sürekli ve hararetlidir. Bu da anlaşılabilir bir şeydir. Çünkü Sanayi Devriminin algılanışı dönemsel olarak farklılaşmakta³, her seferinde yeniden tanımlanmaktadır. Algılanıştaki farklılıklar değişik “faktörlerin” ön plana çıkarılması-na yol açmakta, bu da bu sefer, “faktörlerin” tarihini araştırmayı zorunlu kılmaktadır. Böylece tarih, her seferinde adeta yeniden yazılmış olmaktadır⁴. Bunun yanı sıra sanayileşmenin bir “tutku”, bir “zorunluluk”, biçiminde hissedilmesi ve sanayileşmeye “geç katılan” ulusların mevcudiyeti, Sanayi Devriminin oluşumuna bir “yol gösterici” olarak bakılmasına ortam hazırlamaktadır. Başka bir anlatımla, Sanayi Devrimi, sanayileşmeye reçete şeklinde görülebilmekte ve oradan türetilen politikalar demetinin temelini teşkil edebilmektedir⁵. Eğer böyle ise konunun iktisatçılar ve iktisat tarihçileri için çekici olmayacağını kim iddia edebilir?

Bununla birlikte iktisat tarihçileri sanayileşme [=Sanayi

- 1 Yardımları ve eleştirileri için Dr. Gülseren Adaklı'ya teşekkür borcum var.
- 2 Cipolla, insanlık tarihinde dönüm noktası teşkil eden iki devrim zikretmektedir: “ziraat devrimi” ve “sanayi devrimi” (1980: 8-22). “Milattan önce 7000 yıllarında doğan Ziraat Devrimi ile miladın onsekizinci yüzyılında doğan Sanayi Devrimi ... tarihte yeni bir çağın başlangıcı olmuşlardır.” (23).
- 3 Algılayıştaki bu farklılaşmanın nedenine bir cevap, Benedetto Croce'nin şu yaklaşımı olabilir mi?: “Tarihsel bir çalışma, bir şeyin sadece şiiresselliği ile yargılanması gerektiği gibi, sadece tarihsel yararlılığı (merit) ile yargılanmalıdır. Tarihi inşa eden şeyin ne olduğu şöyle tasvir edilebilir: [tarih], pratik hayatın gereklerinin uyarıldığı kavrayış ve anlayış edimidir (act). ... Bütün zamanların ve bütün halkların tarihsel çalışmaları bu biçimde doğmuşlardır ve her zaman böyle doğacaklardır. (...) Her tarihsel

yargının altında yatan pratik gerekler, bütün tarihe 'çağdaş tarih' niteliğini verir; çünkü ele alınan olaylar zaman içinde ne kadar uzakta olurlarsa olsunlar, gerçeklikte tarih, bu olayların titreştiği halihazırdaki ihtiyaçlara ve halihazırdaki durumlara atıfta bulunur." (1955: 15-17).

4 Soruna bu açıdan bakış bilebildiğimiz kadaryla yeni sayılabilir. Nitekim R. M. Hartwell de rahatsızlığını aynı bağlamda şöyle dile getirmiştir: "... Sanayi Devrimi, bir buçuk yüzyıldan daha fazla bir süreden beri tarihçiler arasında sürekli bir araştırma ve tartışmanın kaynağı olagelmıştır. ... Ne var ki Sanayi Devriminin tarih yazımına ilgi, literatürdeki mutlak büyümeyle orantılı değildir." (1971: 42). Hartwell, Sanayi Devrimi üzerine yapılan araştırmalardaki dört "problemden" söz etmektedir: 1) Sanayi Devriminin tanımlanması, 2) tarihteki rolü, 3) Sanayi Devrimi ortaya çıkaran değişme süreci ve 4) Sanayi Devriminin sonuçları. (43).

5 Bu noktada sorun: a) "reçetenin" kim(ler) tarafından yazılacağına ve fakat aynı zamanda b) "doğru" yazılıp yazılmayacağına

Devrimi] öncesi sanai üretim birimlerinden "sanayileşmenin" üretim birimine, yani fabrikaya geçişin nasıl meydana geldiği ve bu iki ayrı sanai üretim biriminin birbirlerinden nasıl ayırt edilmeleri gerektiği hususunda açıkça sorulmuş bir soru çerçevesi içinde durmamışlardır. Farklı bir söyleyişle, "geçişin" genel bir teorisi kurulmamış, bunun yerine "Sanayi Devrimine yol açan nedenler" üzerinde durulmuştur (Hartwell, 1971: 51-52; 1967: 53-79, özellikle bkz. 58-59). Nedenler arasında, üzerinde en fazla durulanları da teknoloji ile yatırımlardır. Keza, iyi bilindiği üzere birçok iktisatçı ve iktisat tarihçisine göre "sanayi öncesi toplum" durgun, geri, esas itibarıyla tarımsal bir yapıya sahiptir. Bu tür niteliklere sahip bir toplumdan dinamik, ileri, sanai bir yapıya sahip topluma geçiş, ancak sanayileşme ile mümkün olabilmiştir. Fark edilmiş olacağı üzere sergilenen, siyah-beyaz bir resimdir ve burada gölge tonlarına dahi yer yok gibidir. Sorunlardan başlıca biri, tam da bu noktada karşımıza çıkmaktadır: Söz konusu "geçiş"; tedrici, giderekçi, düzçizgisel bir yol mu izlemiştir, yoksa kendi içinde bir sürekliliğe sahip olsa bile bir noktadan itibaren süreklilikten bir "kopuş", bir "sıçrama" gösteren bir yol mu izlemiştir? Kısaca "geçiş", evrimci mi yoksa devrimci mi idi?

Sanai üretim birimleri açısından bakıldığında esas olarak üretimin elle yapıldığı *Kaufsystem* ile dışarı iş verme (*putting out*) sisteminden, üretimin "makine" ile gerçekleştirildiği fabrika sistemine geçilmiş olduğu ileri sürülür. Dolayısıyla fabrika *sistemi*, sanayileşmenin tam anlamı ile "alamet-i farikası" haline gelmiş olur. *Fabrika sistemi* ile birlikte bir taraftan canlı enerjinin yerini cansız enerji kaynakları alırken, diğer taraftan o güne kadar benzeri görülmemiş boyutlarda *piyasa* genişlemesine tanık olunur. Mâmul mal arzı, haysal edilmemiş ölçülerde artar. Bu iki olgu, *makine ve piyasa*, herhangi bir teorik çerçeve olmaksızın çıplak gözle dahi gözlenebilen, Sanayi Devriminin "iki kilit sembolü"dür: "[makinanın] üretkenlik derecesi ile [piyasanın] büyüklüğü ve boyutu, iktisat tarihçilerinin "Sanayi Devrimi" olgusuna yaklaşımlarının geleneksel analitik sınırlarını meydana koyar." (Berg vd, 1983: 4).

Şematik, fakat özü itibarıyla sunduğumuz bu Sanayi Devrimine giden yola geleneksel ve egemen yaklaşım "... paradigması ... 1960'ların sonunda bir krize girdi." (Mendel, 1982: 74). Sanayi Devrimi öncesi "sanayileşmeye"⁶ alternatif bir çözümleme önerisi getirildiği ileri sürülmekteydi. Bu "yeni" çözümleme önerisi 1970'lerden itibaren "yeni" bir iktisat tarihi literatürü oluşturdu: Proto-sanayileşme. Böylece iktisat tarihçilerinin siyah/beyaz re-

simleri içine ton farklılıklarıyla birlikte gri renk de girmiş ve böylece kapitalist sanayileşme sürecine bu çerçeve ile daha fazla nüfuz edilebileceği ileri sürülmüş oluyordu.

Birinci kuşak proto-sanayileşme teorilerinin izah ve tahliline geçmeden önce, sahnenin aydınlanması açısından *Kaufsystem* oluşumunu ve işleyişini ele almakta yarar görüyorum.

Kaufsystem

Lonca sistemi on altıncı yüzyıldan itibaren çözülmeye başladı. Ancak bu ifadeden, loncaların on altıncı yüzyıldan sonra ortadan kalktıkları sonucu çıkarılmamalıdır. Lonca sistemi, merkezi devletin denetimi ve düzenlemesi altında on dokuzuncu yüzyıla kadar süregelmiştir (Lipson, 1943: 330-351; Nussbaum, 1968 [1935]: 207). On yedinci yüzyılda loncalar iki önemli ve ağır baskı ile karşı karşıya gelirler: “Bir taraftan, egemenliğini kiskançlıkla koruyan mutlakiyetçi devletin, loncaların bağımsızlığını sınırlandırma ve onları doğrudan kendi otoritesi altına almayı” (Pollard, 1981: 60) istemesi; öte yandan, “loncaların denetimi dışındaki piyasa için çalışan sanayinin gelişmesi.” (62). Bunlardan birincisi merkantilizme, ikincisi ise dışarı iş verme sistemine işaret eder.

Nüfusun ve ticaretin artışı ile birlikte kentsel üretim örgütlenmesi içinde işlev farklılıklarının (üretici ile tüccar) belirginleştiği ve geliştiği gözlenir: Düzenli ve sistemli bir biçimde *fuarlar* açılmaya başlar ve piyasalar genişler⁷.

Piyasaların genişlemesi karşısında bağımsız üreticilerin ya da zanaat atölyelerinin etkilenmediklerini düşünmek gerçekçi olmaz. Ne var ki meydana gelen değişimler, mevcut çerçeveye ilaveler ya da varolan sistemin genişlemesi niteliğindedir; çerçevenin kendisi henüz bir değişme göstermez.

Hem üretici, hem de aynı zamanda “tüccar” işlevini gören küçük üretici (usta-zanaatkâr) iş alet ve araçlarının sahibi olmaya devam etse bile hem iç, hem de dış piyasaların genişlemesi sonucunda işlev farklılığı ile yüz yüze gelir. Ürününü artık doğrudan doğruya tüketiciye değil tüccara satmaya başlar. Bu andan itibaren küçük üretici açısından “talep”, “kestirilebilir” olaktan çıkar: Hem “talebin” niteliğini dolayısıyla “tüketici tercihlerini”, hem de talepteki muhtemel gelişme ve değişimleri bilecek durumda değildir. Bu anlamda “risk” üzerinden kalkmıştır ama riskle birlikte “müteşebbislik” işlevi de silinmeye yüz tutar (Landes, 1970: 43-44; 1966: 11-12). Artık o, belli (istenen) niteliklere sahip malları, belirlenmiş karşılıklar üzerinden tüccara satmakta-

bağlı olacaktır. Ya “reçete” bir “sistemi”, yani kapitalizmi temsil ettikleri ölçüde ve temsil ettikleri kadarıyla “çıkarlar” için yazılmışsa ne olacak? Bu, ayrı bir yazının konusudur fakat Haa-Joon Chang’ın *Kalkınma Reçetelerinin Gerçek Yüzü* adlı çalışması (2003) bu konuda iyi bir fikir verebilecektir.

6 Biraz aykırı görülebilecek olan bu yan cümlecik, proto-sanayileşme görüşünün bir kanadında (sol) yer alan Peter Kriedte ve arkadaşlarının kitaplarına verdikleri isimden, “Sanayileşmeden Önceki Sanayileşme”den (*Industrialization before Industrialization*) esinlenilerek kuruldu. Bu konu üzerinde aşağıda duruyorum. Ancak bu bağlamda proto-sanayileşme görüşünü savunan araştırmalarda benim rastlamadığım, fakat kendi açımdan önemli olan bir ayrımı vurgulamak ve (zorunlu olarak çok kısa bile olsa) açıklamak isterim. Bilindiği gibi iktisadi gelişme ve iktisat tarihi (bu arada elbette ki sosyoloji) literatüründe, “toplum tipleri” arasında temel (ve geleneksel) ayrım; sanayi-öncesi (*pre-industrial*) toplum, sanayi

toplumu (*industrial society*) ve sanayi-sonrası (*post-industrial*) toplum arasındadır. Böyle bir ayırım, diğer şeylerin yanı sıra, sanıyorum, düzcizgisel evrimci teorilerle bağlantılıdır. Bu teorik çerçevenin “ara” bir toplum tipi kavramlaştırmasına izin vereceği hayli kuşkuludur. Ama amacım, bu ve bununla ilgili sorunları tartışmak değil. “Sanayi-sonrası” toplum tipini de bir tarafa bırakarak sanayi-öncesi ile sanayi toplumunun arasında bir geçiş tiplmesi için “sanayileşme öncesi toplum” deyişini öneriyorum. Sanayileşme öncesi toplum bir düzeyde -*işteki ilişkiler* - *üretimdeki ilişkiler* bağlamında; her iki ilişki türünün de çözülme-ye başladığı, ancak *işteki ilişkilerin* form olarak başatlığını sürdürdüğü, buna karşılık *üretimdeki ilişkilerin* çözülmediği fakat egemenliğini de kuramadığı üretim örgütlenmesinin cari olduğu toplum tipi şeklinde algılanabilir. Bir diğer düzeyde -sanayileşme kavramı bağlamında; diyakronik işbölümünün yaygınlaştığı, fakat kendi darboğazlarını kendi kendine aşmaya yetecek güce ulaşamadığı top-

dur. İkinci olarak, sipariş ve “arz” yönünden tüccara ve tüccarın açacağı krediye bağımlı hale gelmiştir. Yeni siparişleri ya da artan “talebi” karşılayabilmek için üretimini daha fazla kalfa ve çırak istihdam etmek suretiyle artırabilir. Böyle bir durumda “emek arz eğrisi” geriye döner (Schlumbohm, 1981: 100).

Küçük üreticilerin hem üretim araç ve gereçlerine, hem de hammaddeye sahip olduğu ve fakat *emek ürünlerini tüccara sattıkları* “sınai” üretim sistemine Almanca bir deyiş olan *Kaufsystem* adı verilir (Schlumbohm, 1981: 98-101; Bücher, 1968/1901: 117-119 -özellikle bkz. sayfa 117’deki 23 numaralı dipnot).

Bu sistemde küçük üreticinin üretim süreci üzerindeki denetimi tamdır: Hem üretim sürecini denetlemekte, hem de üretim süreci içinde görev bölümümünü kendisi gerçekleştirmektedir. Üretim birimi yine, bir-iki kalfa ve çırakla birlikte hanehalkıdır. Ancak üretim süreci sonunda ortaya çıkan ürünler, *münhasıran tüccara satıldığı ölçüde*, küçük üretici, emeğinin *ürünü üzerindeki* denetimini kaybeder. Bir bütün olarak ele alındığında, küçük üretici açısından üretim, teknik deyişimle, *değişim* için değil, *kullanım* içindir. Her ne kadar küçük üretici ürününü başkasına (tüccara) *para karşılığında* satıyorsa da, böylece elde ettiği para, hanehalkının geçimini sağlamak (ve tabii “yenileme yatırımları” yapmak) üzere diğer malları satın almada kullanılmak içindir. Buna karşılık tüccar açısından durum tam tersinedir. Tüccar, satmak için satın almaktadır. Dolayısıyla tüccarın amacı, malların değişim değerleri farklılığından yararlanmaktadır. Böylece aynı süreç, tersine dönmüş gözükür. Ne var ki tüccar, üretim sürecinin kendisine müdahale edemediği sürece, başka bir deyişle tüccar sermayesi sadece tüccar sermayesi olarak varlığını korudukça, küçük üretici yok olma potansiyelini içinde barındırır da mevcudiyetini sürdürebilir.

Küçük üretici, sadece tüccar tarafından komisyon (*commission*) üzere üretmeye başladığında, dışarı iş verme sistemi ile karşı karşıya geliriz⁸.

Her ne kadar dışarı iş verme sistemi, on üçüncü yüzyılda gözlenmekte ise de (Braudel, 1982: 317) sistemin gelişimi ve yaygınlık kazanması, on altıncı yüzyıldan itibaren.

Proto-Sanayileşme

Proto-Sanayileşme kavramı, Mendels’in 1972 yılında yayımladığı bir çalışma ile (241-261)⁹ iktisat tarihi literatürüne girdi¹⁰. Mendels bu çalışmasında proto-sanayileşmeyi, “çağdaş gerçek

sanayileşmeyi önceleyen ve hazırlayan bir ilk evre”; Sanayi Devrimini ise “ikinci evre” olarak ileri sürmekteydi (241).

Daha önceki bir çalışmamda ayrıntılarıyla gösterdiğim üzere, on yedinci yüzyıl, sermayenin yoğunlaştığı, imalatın ticarileştiği ve ticarileşen imalatın kırsal alanlara yayıldığı bir yüzyıl olmuştur. Gelişmelerin on sekizinci yüzyılda da devam ettiği söylenebilir. Gerçekten;

...on sekizinci yüzyıl belirgin bir sanayileşme dönemi idi. Meydana gelen sanayileşme birçok hükümetin kurmak istediği türden çok farklıydı. Her yerdeki en genel özelliği, kırsal işgücünü kendi evlerinde yapılan imalat faaliyetinde kısmi-zamanlı istihdam etmesiydi. Ürettikleri mallar nadiren lüks ya da savunma piyasası için yapılıyordu. [Bu malların] büyükçe bir kısmı ya kentsel piyasanın daha az varlıklı tüketicilerinin tüketimi için, ya kırsal nüfusun kendi tüketimi için, ya da uzak dış piyasalara yönelik ucuz tekstillerdi. Emekleri mevsimlik ve yüksek becerili değildi. [Bu] sanayiler çok farklı kalıplarda gevşek örgütlenmeye sahiptiler; fakat hemen her durumda, büyük ölçüde devlet sermayesinden ya da devlet denetiminden bağımsızlardı. ... Bazı bölgelerde demir ürünleri imalatı, saatler, oyuncaklar aynı biçimde geliştirdi; fakat ister ipekli, yünlülük ya da pamuklu olsun, tekstil tipik bir kırsal üründü. İngiltere’de Sanayi Devrimini başlatan teknolojik dönüşümler, bu kırsal tekstil sanayilerinin yoğunlaşmışlardı ve bunların Kıta’da gelişmesi, eski “imalattan” daha çok, Sanayi Devriminin gerçek müjdecisi olarak görülebilir (Milward ve Saul, 1973: 93-94)¹¹.

Bir bakıma Mendels ve diğer proto-sanayileşmecilerin yapmaya çalıştıkları; on altıncı yüzyıldan itibaren sürekli bir biçimde görülmeye başlanan, on yedinci yüzyılda Batı Avrupa’nın hemen her bölgesine yayılan ve on sekizinci yüzyılda varlığını (geliştirerek) koruyabilen ve yukarıda kaba resmi çizilen ortamı teorileştirmeye çalışmak olmuştur denilebilir. O halde genel bir kavram olarak proto-sanayileşme, “sanayileşmenin” kökenlerini kırsal sanayi, tarımsal uzmanlaşma, tüccar kapitalizmi ve aile örgütlenmesinin birbirleriyle ilişkilendirilmesinin özgül bileşiminde aramaya yönelik bir teorik çerçeve biçiminde anlaşılabilir¹². Şu da var ki, teorik yönelimlerde kavramın referans çerçevesi her zaman aynı değildir. Hatta aynı yazarda dahi kavramın zaman içinde kavranılışı farklılıklar gösterebilmektedir. Bununla birlikte, proto-sanayileşme temel teorik yöneliminin iki ayrı varyanta sahip olduğu ileri sürülebilir. Varyantlardan birinin (liberal) ön- gelen temsilcisi, Mendels’tir; diğer varyantı ise Kriedte, Hans Medick, Jürgen Schlumbohm temsil eder. Bu iki varyantın kesiş-

lum tipi şeklinde de algılanabilir. Bu toplum tipi, “sanayi toplumu” değildir; çünkü sanayi, topluma henüz damgasını vuramamıştır. “Sanayi- öncesi toplum” da değildir; çünkü tarımdaki geleneksel (feodal) ilişkiler çözülmüş; tarımsal üretim yaygınlığını sürdürmekte fakat daha önceleri olmadığı ölçüde “sanayi”ye muhtaç hale gelmiştir. Zenginlik, sanayi- öncesi toplumda olduğu gibi hemen hemen tümüyle toprak, stok ve güç anlamını taşımaz ama henüz bütünüyle “para” anlamına da gelmez. Akla gelebilecek bir soru, bu “ara” toplum tipinin göstergelerle temsil edilip edilemeyeceğidir. Ne var ki bu ayrı bir çalışmayı gerektirir.

7 Orta çağlarda ticaretin gelişmesi ve kalıbı ile fuarların rolü için bkz. Pounds (1974: 338-402; özellikle fuarlar açısından bkz. 347-361) ve Lipson (1943: 221-263). Lipson, fuar ile pazar arasında anlamlı ve nüfuz edici bir ayrım yapıyor: İlke olarak her ikisi de aynı işlevi yerine getirmelerine karşılık, önem dereceleri itibarıyla birbirlerinden bir hayli farklılaşırlar. Pazar, yerel isteklere cevap

verir ve arz edilen ürünler, yerel ürünler ve gündelik mallardır. Buna karşılık fuarlar genellikle “ulusal” ve “uluslar arası” malların sergilen- dikleri yerlerdir. Bunlar, pahalı ve nadir mallardır (248).

8 Dışarı iş verme (*putting out*) sisteminin genelleştirilmiş bir tanımını literatürde bulmak güç olduğu gibi, isimlendirilmesi de değişiklik gösterir. Almandada *Ha- useindustrie*, Fransızcada *industrie a domicile* olarak adlandırılan olgu, C. Bücher’in etkisiyle yine Almandada *Verlagsystem* şeklinde yerleşmiştir. İngiliz ve Amerikan literatüründe *putting out* adını alır. Bu konuda bkz. Gay (1934: 7-11). Öte yandan yukarıda anlatılan *Kaufsystem* ile *Verlagsystem* arasında her zaman berrak bir ayrımlaştırmaya gidildiği de söylenemez. Örneğin Bücher (1968: 117-149) seyyar satıcıdan (*kaufmann, chapman*) bahsetmesine rağmen, bunu bir sistem olarak görmez. Özelliklerini saydığı *Verlagsystem*, bizim yukarıda *Kaufsystem* şeklinde tanımladığımız üretim örgütlenmesinin de özelliklerini taşır. Bücher’in tanımlamasında ayır-

me terimlerinin, diğer bir söyleyişle ortak noktalarının birden fazla olduğu söylenebilirse de terminolojilerinde, teorik motivasyonlarında ve ele aldıkları (aynı) değişkenleri vurgulamalarında önemli farklılıklara sahip oldukları da aşîkardır. Aşağıdaki tartışma ve açıklamalar, bu ayrım çerçevesinde yürütülecektir.

Mendels’in orijinal makalesinde koyduğu biçimiyle proto-sanayileşme, “fabrikaya geçişin doğrusal bir modeli [idi] ve neoklasik iktisadi varsayımlarla karşılaştırmalı üstünlükler teorisine dayandırılmıştı.” (Berg vd., 1983: 16). Ancak “Mendels’in kendi tanımını bir çok aşamalardan geçmişti” (Mendels, 1982: 75)¹³. Deyim ilk başta “ilke olarak kırsal aladaki imalat faaliyetlerinin genişlemesi” şeklinde tanımlanırken, daha sonraları deyim “operasyonel” bir nitelik kazandırılmaya özen gösterilmiştir. Bu “operasyonel” biçiminde Mendels’te proto-sanayileşme, tanım ve bir dizi hipoteze dayanmaktadır. Önce tanımlamanın öğeleri üzerinde duralım:

a) Proto-sanayileşmede çözümleme birimi, “esas olarak bölge”dir. (Mendels, 1982: 77).

b) Bu “bölge” içinde tarım ile sanayinin karşılıklı etkileşimi esas noktadır. Başka bir ifade ile piyasaya yönelik üretim, el zanaatları temelinde köylülüğün katılımı ile örgütlenmiştir. Böylece köylüler, üretime katılmakla ek bir gelir elde edebilmekteydiler. Köylülerin üretime katılması, kural olarak tarımsal ritme bağlı olup, dolayısıyla mevsimseldir. (Mendels, 1982: 77).

c) Böyle bir üretim ortamında gerçekleştirilen ürünlerin piyasası “bölgenin”, hatta ulusal sınırların dışında yer alır (Mendels, 1982: 77). Proto-sanayileşme böylece yerel ihtiyaçlara yönelik zanaat üretiminden ayırt edilmiş olur.

d) Proto-sanayi faaliyeti ile ticari tarımsal artık üreticileri arasında esaslı bir bağlantı söz konusudur (Mendels, 1982: 79). Böylece, kendi geçimlerini sağlamaya yetecek miktarda toprağa sahip olmayan köylülük, gelirini hem proto-sanayi faaliyetlerinde, hem de büyük çiftliklerde çalışmak suretiyle elde etmiş/artırmış olur. Dikkat edilmiş olacağı üzere, “bölge” içinde bir yandan “sanayide” çalışabilen köylülük, diğer yandan tarımsal artık üretebilen büyük çiftçiler bir araya gelmiş olurlar.

e) Proto-sanayileşme süreci boyunca kent, “bölgenin” iktisadi yapısında esaslı bir öğedir. Çünkü kent, tüccarları ve piyasaları aracılığı ile proto-sanayileşmeyi koordine eder ve hatta yönlendirir (Mendels, 1982: 79). Bu da anlaşılabilir bir şeydir; çünkü dışarı iş verme sisteminin tüccarları, *Kaufsystem*’in bağımsız (küçük) üreticilerinin ürünlerini teslim ettikleri piyasalar ve üre-

timin nihai aşamasının tamamlandığı, beceri ve sermayenin en fazla yoğunlaştığı yerler, kentlerdir.

Özet olarak, “proto-sanayileşme, bir bölge çerçevesi içinde üç ögenin eş-zamanlı meydana gelişi ile tanımlanabilir: Kırsal sanayiler, dış piyasalar ve ticari tarımın bölgesel gelişimi ile kırsal sanayinin *symbiosis*’i” (Mendels, 1982: 79, vurgu benim, İÜ)

Yukarıda belirtildiği üzere, böylece tamamlanan proto-sanayileşme, bir dizi hipotez de önermektedir. Hipotezler, aşağıda özetlenmektedir:

a) Proto-sanayileşmenin bir sonucu, o güne kadar nüfusun doğal büyüme oranını yerel geçinme araçlarına intibak ettiren sanayi öncesi *demografinin kendi kendini düzenleyen niteliğini kırmaması* olmuştur. Bu kırılmaya da proto-sanayileşmenin yarattığı ek gelir yol açmıştır (Mendels, 1982: 80).

b) Proto-sanayileşmenin meydana geldiği bölgelerde çok geçmeden, azalan getirilerle karşı karşıya kalınmıştır. Çünkü faaliyetler “serpilmiş” halde bulunmaktadır; bu da tüccar açısından hem ürünlerin toplanmasında, hem de kalite kontrolünde güçlükler yaratmaktadır. Bunun bir sonucu olarak bazı tüccarlar, işgücünü bir atölye çatısı altında toplamayı ve emek tasarrufu sağlayan mekanik buluşlardan yararlanmayı daha kârlı bulmaya başlamışlardır.

c) Bu bölgelerin inşası ve mekanik buluşların (makinelelerin) üretime sokulması için gereken sermaye, proto-sanayileşmenin gelişmesi ile birlikte yerel olarak tüccarların, tarımsal faaliyetlerini ticarileştiren çiftçilerin ve toprak sahiplerinin ellerinde birikmeye başlamıştır.

d) Proto-sanayileşme, tüccarların bölgeler-arası ve uluslararası ticaret deneyimlerinin bir sonucu olarak, teknik bilgi ve birikimine de katkıda bulunmuştur.

e) Proto-sanayileşme evresi boyunca ticari tarımın gelişmesi, bu sektöre, sanayileşmenin daha sonraki evresinde kentlere gıda malı arzı sağlama olanağını vermiştir.

f) Proto-sanayileşmenin geliştiği bölgelerde Sanayi Devrimine doğru bir hareket olmuştur ya da Sanayi Devriminin meydana gelmesi kolaylaşmıştır (Mendels, 1982: 80). Ancak bunun mutlak bir zorunluluk olmadığı da belirtilmelidir.

Proto-sanayileşme teorisinin diğer varyantı, yukarıda belirtildiği gibi, Kriedte vd. ile temsil edilmektedir. Ancak “teorinin” bu varyantı, bağımsız bir geliştirmeden daha çok, Mendels ile Richard ve Charles Tilly’nin çalışmalarına dayandırılmıştır:

dedici özellik, üretici ile tüketici arasında tüccarın girmesidir. Bu son nokta için bkz. Schlumbohm (1981: 101’deki dipnot 40’ın 277’deki izahatı). Aynı şekilde Paul Mantoux da *Kaufsystem ile Verlagsystem* arasında bir ayrım yapmaz ve *putting out* sistemini bazan *cottage industry*, bazan *domestic industry* şeklinde adlandırır. Ancak onun gerek 56-62 arasında anlattığı “*domestic industry*”, gerek 62-68 arasında anlattığı “*Domestic Industry*” olsun, bir yandan *Kaufsystem*’in, öte yandan *Verlagsystem*’in özelliklerini taşımaktadır. Mantoux’un 62. sayfadaki 3 no’lu dipnotta tüccar imalatçıyı (*merchant manufacturer*), Fransızcadaki *fabricant* sözcüğü ile karşıladığına dikkat çekelim (1961: 56-68). Keza Lipson da “sınai örgütlenmenin evriminde dört aşama ayırt edebileceğimizi” söylüyor: “hanehalkı” (*houshold*), “lonca”, “*domestic system*” ve “fabrika” (1943: 1). Lipson’un “*domestic system*” adını verdiği “aşama”, kuşkusuz *putting out*’tur.

9 Kavram, bir “araştırma programının” parçası olarak sunan

Richard Tilly ve Charles Tilly'den alınmıştır (1971: 184-198): “fabrika sisteminden önceki sanayileşme ya da proto-sanayileşme” (186). Tilly ve Tilly'nin, proto-sanayileşmeyi, Mendels gibi sadece fabrikadan önceki bir durum olarak değil, fakat onu önceleyen ve yolunu hazırlayan bir geçiş aşaması olarak gördüklerini belirtelim. Benzer bir kavramı, “proto-fabrika” kavramını daha önce Herman Freudenberga ile Fritz Redlich kullanmışlardı (1964: 372-401): “Hem ‘sermaye’-yolun ihraç ekonomilerinin büyümesi, hem de ‘sermaye’-yaygın ihraç ekonomilerinin gelişmesi aracılığıyla 1750’lerde vücut bulan sınıai teşebbüs türünü ‘proto-fabrika’ olarak adlandırmayı öneriyoruz” (381)

10 Biraz farklı bir “tarihçe” için bkz. Ogilvie (1993: 159-179, özellikle bkz. 159-161). Ogilvie, bir önceki dipnotta belirtilen yazarları “birinci kuşak” şeklinde nitelendirmektedir.

11 Bu alıntı ile yazarların, durumun tam ve gerçek bir resmini verdiklerini ima etmek istemiyorum elbette. Yönelimin, anahatları ile bu tarzda olduğuna tanık tutmak istiyorum sadece.

Eldeki çalışma, F. F. Mendels ile Charles ve Richard Tilly'nin geliştirdiği araştırma kavramını alıyor ve onu daha geliştiriyor. Proto-sanayileşme burada, nüfusun büyük kısmının tamamıyla ya da önemli ölçüde geçimini bölgeler-arası ya da uluslar arası piyasalar için sınıai kütile üretiminden sağladığı kırsal bölgelerin gelişmesi şeklinde tanımlanabilen “sanayileşmeden önceki sanayileşme” olarak kavramsallaştırılmıştır. (Kriedte vd., 1981: 6)¹⁴

Teorinin bu varyantını, üç yazarın ortak görüşünü kapsayacak biçimde özetlemek bir hayli güçtür. Çünkü yazarlar, kendi aralarında bir çok önemli noktada farklılaşmaktadırlar. Bununla birlikte teori bir bütün olarak göz önüne alındığında, çözümlemelerin iki farklı tarihsel düzeyde geliştirildiği ileri sürülebilir: Makro ve mikro düzeyler¹⁵.

Makro düzeyde Kriedte, proto-sanayileşmeyi feodal-tarımsal toplumların çözülüşü ve sınıai kapitalizme geçişte bir evre olarak ele almaktadır (Kriedte vd., 1981:6 ve devamı).

Feodal tarımsal toplumların çözülüş sürecinin kendisi de iki evreye sahiptir. Birinci evrenin önkoşulu, nüfus artışı ve tarım sektörünün üretkenliğinin artmasında yatmaktadır (Kriedte vd., 1981: 6 ve 12).

Çözüm sürecinin birinci evresinde ortaya çıkan kent ile kır arasındaki işbölümü ve bu işbölümünün hızlandığı kırsal nüfus içindeki farklılaşma ve kutuplaşma süreci, proto-sanayileşmenin temellerini sağlamıştır. Her ne kadar başlangıçta kırsal kent arasındaki işbölümü, sanayileşmenin gelişmesinin motoru olmuşsa da, süreç içinde güçlükler baş göstermiştir. Çünkü kent ekonomisi içinde işgücü ve hammadde arzı, loncaların izledikleri iktisadi politikalar nedeniyle esnek değildi. Tüccar sermayesi bu problemi, sınıai üretimi kentten kırsal bölgelere kaydırmak suretiyle çözdü. Bu arada farklılaşma ve kutuplaşma, tüccar kapitalizmin yararlanabileceği işgücü ve hammadde kaynaklarını yaratmıştı. İşte proto-sanayileşme, feodalizmin kapitalizme dönüşümü sürecindeki bu ikinci evreye aittir (Kriedte vd., 1981: 7).

Proto-sanayileşmenin gelişmesi sadece feodal bağların çözülmeye başlamış olmasını gerektirmez; fakat süreç bir kez başlayınca, kendisi de sürecin hızlanmasında bir faktör olur.

Öte yandan proto-sanayi bölgelerinin oluşumu, bölgeler-arası işbölümünde önemli bir ilerleme anlamına gelir. O halde proto-sanayileşme; hammaddelerin, nihai ürünlerin, gıda mallarının ve işgücünün arz ve talebini etkilediği için sonuçları, zorunlu olarak bütün toplumu kapsar. Proto-sanayileşmenin sadece bölge-

ler-arası piyasaların oluşumu ile değil, uluslar arası piyasaların oluşumu ile de yakından ilintili olduğu söylenmelidir (Kriedte vd., 1981: 8 ve 13)

Kriedte'ye göre kırsal bölgelerde üretim merkezlerinin gelişimine bir çok faktör katkıda bulunmuştur: Tarımsal üretimin uzun dönemli dalgaları ile nüfus hareketlerinin karşılıklı etkileşimi; kırsal bölgelerde nüfus artışından kaynaklanan işsizlik (Kriedte vd., 1981: 23), bunlar içinde en önemli olanlarıdır.

On yedinci yüzyıldan başlamak üzere on sekizinci yüzyılda tarımsal ve nüfus dalgalanmalarının karşılıklı etkileşimi kritik bir noktaya ulaştı. Tarımsal gelişme ile nüfus hareketleri arasında bir zamanlar pozitif olan ilişki, negatif bir ilişkiye dönüştü ve bu suretle tarım gelirleri azalma gösterdi. Tarım gelirlerindeki bu kriz, üretimde farklılaşmaya yol açtı. Buna bir de hem kentlerdeki ücret gelirlerinin yükselmesinden, hem de gelişen dış piyasalardan kaynaklanan talepteki canlanma eklenmelidir. Kentler bu yeni duruma cevap veremez hale gelince, tüccar kapitalistler, sanayiye kırsal bölgelere kaydıldılar. Başka bir ifade ile, on sekizinci yüzyılın başlarında hem tarım sektörü, hem de sanayi sektörü problemli durumdaydılar; bunlardan hiçbirisi problemini kendi başına çözecek potansiyele sahip değildi. Problemin çözümü, bu iki sektörün karşılıklı ilişkisi sayesinde olabilirdi. Proto-sanayileşme, bu iki sektör arasında bağ kurmak suretiyle problemin çözülme sürecini başlattı (Kriedte vd., 1981: 23-24).

Tarım sektörü bağlamında bu sektör içinde ortaya çıkan farklılaşma; bir yandan kendi tüketimi için sinai üretimde bulunmayan fakat piyasaya tarım ürünleri arz eden büyük çiftliklerin, diğer yandan yeterince toprağa sahip olamayan ve tarımdaki marjinal verimlilikleri sıfır olan, buna karşılık piyasaya yönelik sinai üretimde bulunmaya başlayan geçimlik çiftliklerin ortaya çıkmasına yol açmıştı. İşte ilke olarak, proto sanayileşmenin tarımcı temelini bu geçimlik çiftliklerin meydana getirdikleri söylenmektedir (Kriedte vd., 1981: 25-26). Diğer bir söyleyişle Kriedte'ye göre proto-sanayileşmenin gelişmesinde itici güç, nüfus hareketi ve bunun yol açtığı yoksulluktur. Tarım sektörü bir bütün olarak ele alındığında, proto-sanayileşmeye dört tür katkısı olduğu gözlenir: İşgücü, beceri ve sermaye, ürün ve piyasa (28). Özetle, proto-sanayileşmenin önkoşullarını ortaya çıkaran birbirleriyle bağlantılı üç süreçten bahsedilebilir: 1) feodal toplumun kararsızlığı ve çözülmesi (14-15); 2) nüfus artışı ve bunun bir sonucu olarak sosyo-ekonomik farklılaşma ve kutuplaşma (15-17; 19); 3) tüccar

12 Paralel bir yorum, Lennart Jörgberg'te bulunabilir: "Proto-sanayileşme, tarımcı toplumun sinai büyümesinde bir aşama olarak tanımlanmıştır. Bu sinai büyüme, hammadde ve emek arzı söz konusu olduğunda, yerel tarımcı toplulukla dolaysız bağlantılarını koruyan koşullarda meydana geldi. Aynı şekilde tarımcı nüfus, başat (dominant) piyasayı şekillendirdi. Kavramdan yararlananlar genellikle [onun] bölgesel niteliğini de öne sürdüler." (Jörgberg, 1982: 1). Jörgberg'in yazısına seçtiği başlığın ("Proto-industrialization: An Economic Historical Figment?"/ Proto-sanayileşme: Bir İktisadi Tarihsel Hayal mi?), kavram karşısında kuşkucu bir tavır alışı da ortaya koyduğunu belirtelim. Nitekim yazının yer aldığı dergideki (*The Scandinavian Economic History Review*) araştırmaların ortak genel sonucu Danimarka, Finlandiya ve Norveç'te Kıta Avrupası'ndakine benzer bir proto-sanayileşmenin "keşfedilmediği" yolundadır.

13 Proto-sanayileşmenin Mendels varyantını, onun "Proto-Industrialization: Theory and Reality. Ge-

neral Report" (1982) başlıklı çalışmasına dayanarak açıklıyor, çünkü ulaşabil-
diğim en "rafine" ça-
lışması bu.

14 Yazarlar, proto-sana-
yileşme ile ilk (*early*)
sanayileşme arasın-
da bir ayrım yapılma-
sı gerektiğine işaret
ediyorlar: "İlk sanayi-
leşme, sanayileşme-
nin birinci evresi an-
lamına gelir ve mer-
kezi Avrupa'da ondo-
kuzuncu yüzyılın bi-
rinci yarısına kadar
gider." (Kriedte vd.,
1981: 208).

15 Nitekim Kriedte'nin
kendisi, mikro ve
makro "göstergeler-
den" söz etmektedir.

16 Bu gözlemin en sağ-
lam dayanağı, 1982
yılında Budapeşte'de
toplanan Sekizinci
Uluslar arası İktisat
Tarihi Kongresi'ne
sunulan tebliğlerin
başlıklarına bakıl-
mak suretiyle bulu-
nabilir (Mendels,
1982: 106-107).

sermayesinin öncülüğünde gelişen uluslar arası ticaret. (21-23; 33-35).

Proto-sanayileşmenin Kriedte vd. varyantının mikro düzeyi-
nin çözümlemesi, Hans Medick'in yazılarında (1981a ve 1981b)
bulunabilir.

Medick'e göre (1981a: 38) kapitalist olmayan tarımcı toplum-
larda üretim, tüketim ve biyolojik yeniden üretimin birliği, ikti-
sadi ve sosyopolitik düzenin temelini oluşturur. Bu birlik, deği-
şikliğe uğramış olsa bile, proto-sanayileşme evresi boyunca sos-
yo-ekonomik sistemin merkezi bir ögesi olarak kalır. Köylü çift-
liğinde olduğu gibi kırsal sanayideki üretim süreci de küçük üre-
ticilerin aile ekonomilerine dayanır.

Kapitalizm öncesi tarımcı toplumlarda köylü ailesi, mülkiyet
ilişkilerinin ve geçinme koşullarının "toplumsal yeniden üretim"
sürecinde temel bir rol oynamıştır. Bu rol, toprak sahipliği ya da
en azından toprak üzerindeki denetim yetkisi nedeniyle. Lord
ile köylü ailesi arasındaki ilişki, üretim, tüketim, yeniden üretim
ve bölüşüm ilişkilerinin temelini oluşturur ve bir birlik meydana
getirir. Oysa "proto-sanayi" bölgelerinde, üretim ve egemenlik,
mülkiyet, geçinme ilişkilerinin "toplumsal yeniden üretim"inin
birliği çözülmüştür (Medick, 1981: 39). Bu çözülme ile birlikte
kırsal zanaatkarlar topraklarını kaybettiler ve dolayısıyla geçimlik
araçlarında bir açık meydana geldi (45). Bu açığı telafi etmek
üzere ev sanayinde aile işgücünü kullanmaya dayalı bir sistem
ortaya çıktı. Bu yeni koşullarda dahi; hanehalkçı, geleneksel "ai-
le ekonomisi"nin yapısal ve fonksiyonel öngereklerine bağlı kal-
dı (40).

Feodal ilişkilerin çözülmesi sonucunda beliren bu yeni aile
ekonomisinin "rasyonalitesi"ni, A. V. Chayanov analizini sürdü-
ren Medick'e göre "net kârdan daha çok gayrisafi ürünün mak-
simizasyonu" oluşturur. Böylece aile ekonomisine katkıda bulu-
nan bireysel üyelerin emek payları ile gelir arasında bir ayrım ya-
pılmadığı gibi tarımsal emeğin getirisi arasında da bir fark görül-
mez: "Aile ekonomisi ölçemediğini maksimize edemez." (Me-
dick, 1981: 41)

Öte yandan, proto-sanayinin egemen aile tipi, çekirdek aile-
dir. Bu nitelik onu, köylü toplumunun çözülme dönemindeki di-
ğer kırsal gruplardan ayırt eder (Medick, 1981: 54). Ne var ki bu
aile tipinin ortalama büyüklüğü, çiftçi ailelerinkinden daha fazla-
dır. Bu da ne çocuk ölüm oranlarının daha düşük olmasından, ne
de çocuk doğum oranlarının daha yüksek olmasından kaynakla-

nır. Bunun nedeni, evlenme yaşının erken olmasıdır. Böylece ortaya çıkan her yeni ailede çocuklar, sınai işgücünün bir ögesi olabilmektedirler. Sanayinin yapısı ve işleme mekanizması da bunun için elverişlidir. (54-57)

Bu “aile ekonomisi” ile tüccar ya da dışarı iş verme sermayesinin karşı karşıya gelmesinin, farklı bir ifade ile, bu iki ayrı yapının bir arada yaşamasının makro-ekonomik etkileri de olmuştur. Bu makro-ekonomik etki kendini öncelikle tüccar kapitalist açısından bir “farklılık kârı” yaratmakta ortaya koyar. Bu “farklılık kârı”, hem lonca sisteminden, hem de manüfaktürden elde edilebilen kârın üstündedir (Medick, 1981: 50). O halde kırsal sanayinin bu “farklılık kârı”ndan ötürü proto-sanayi sisteminin büyüme sürecinde itici güç olduğu söylenebilir. Bununla birlikte kırsal sınai aile ekonomisi ile tüccar sermayesi arasındaki simbiyotik ilişkinin bir geçiş süreci ilişkisi olarak görüldüğü de vurgulanmalıdır (53). Dışarı iş verme sistemi bilinen güçlükleri (136-137) aşamadığı zaman, yerini fabrika sistemine bırakacaktır. Çünkü proto-sanayileşme süreci boyunca sınai kapitalizme geçişin önkoşulları da yaratılmış olur. Bu önkoşullar şöyle sıralanabilir (141-142):

1) Proto-sanayileşme süreci içinde geniş bir beceri sahibi işçi katmanı oluşmuştur. Bu, ilk fabrikaların işgücü depolarını teşkil edecektir.

2) Proto-sanayileşme boyunca sermaye biriktiren bir grup tüccar-imalatçı ve küçük zanaatkar, sanayileşmenin öğelerini oluşturacaklardır.

3) Üretimin örgütlenmesiyle ilişkili olarak, hiç kuşku yok ki dışarı iş verme sistemi, önceki örgütlenmelere kıyasla bir ilerlemeyi temsil eder. Çünkü dışarı iş verme sistemi, tüccar sermayesi ile üretim alanı arasında bir bağ kurmuştur.

4) Proto-sanayileşme boyunca tarımcı bölgelerle kalabalık sınai bölgeler arasında simbiyotik bir ilişki gelişti. Proto-sanayileşme ilerledikçe, sınai bölgeler gıda malı arzı açısından çevrelerindeki kırsal bölgelere bağımlı hale geldiler. Bu bölgelerden gelen talep baskısı, tarımsal bölgeleri üretimde daha etkin olmaya zorladı.

5) Proto-sanayileşme boyunca yerele, bölgesel, ulusal ve uluslararası piyasalar ağı gelişti. Proto-sanayileşme ile piyasaların gelişmesi birbirlerini karşılıklı olarak etkilemiştir.

İşte bu beş noktada proto-sanayileşme, kapitalist sanayileşmenin temellerini atmıştır.

Görüldüğü gibi proto-sanayileşmenin her iki varyantı birkaç

temel ortak noktada birleşmektedirler. Bu ortak noktalar şöyle sıralanabilir:

1) Her iki varyantta da çözümlemenin başlangıç noktası, bölgedir. Çözümlemeler bölgeden başlar, sonra ulusal ve uluslar arası alanlara kayar.

2) Çözümlemelerde değişkenler arasındaki ilişkilerin yönü; nüfus hareketleri/tarımsal yapı, tarımsal yapı/tüccar sermayesi ya da dışarı iş verme sistemi arasındadır.

3) “Aile ekonomisi” iktisadi ve sosyo-kültürel yönleriyle birlikte merkezi bir öneme sahiptir.

4) Özgül araştırmalarda farklılıklar gözlense de teorinin her iki varyantında proto-sanayileşmenin başlangıç tarihi çakışmaktadır: On altıncı ve on yedinci yüzyıllar.

5) Nihayet; her iki yaklaşım, proto-sanayileşmeyi “sınai kapitalizme geçişte bir aşama” şeklinde ele alır.

* * *

Proto-sanayileşme teorisi, 1970’li yıllardan sonra iktisat ve nüfus tarihinin ilgi çekici konularının başında gelmiştir. Teori neredeyse her şeyi kucaklayan bir teori niteliğinde görülmeye başlanmıştır: Sanayileşmenin kendisinden nüfus hareketlerine, sanayileşmeden sanayisizleşmeye (*de-industrialization*), gelişmişlikten az gelişmişliğe, özgül sanayi kollarının gelişiminden genelde sanayileşmeye, vb. kadar hemen her konuda bir açıklama getirir nitelikte görülmüştür¹⁶. Bununla birlikte teoriye önemli ve ciddi eleştiriler de yöneltilmiştir (örn. bkz. Coleman, 1983; Houston, 1984).

Her şeyden önce teorinin iktisat tarihine yeni bir “paradigma” getirdiği iddiasına karşı hâlâ “eski paradigmanın”; karşılaştırmalı üstünlükler ve yeni evrimcilik paradigması içinde kaldığı eleştirisi vardır (Berg vd., 1983: 1-32; özellikle bkz. s. 16 ve sonrası). Bu bağlamda teorinin her iki varyantının da teleolojik nitelikte olduğu ileri sürülmüştür. (Perlin, 1983; Hudson, 1983; Schremmer, 1981)

Teori, kırsal sanayinin farklı süreç ve ilişkilerini tek bir deyim altında toplamak suretiyle eldeki problemle ilişkisi zorunlu olmayan tüm sınai örgütlenmeleri aynı ağırlıkta görmüştür. Oysa yapılması gereken, her süreci ayrı ayrı ele alıp incelemektir. (Perlin, 1983; Pollard, 1981: 76)

Diğer taraftan teori, bazı bölgelerin sanayileşmeye geçerken, başka bölgelerin neden geçmediğini açıklayabilmekten uzaktır (Pollard, 1981: 76-77). Ayrıca teori, değişkenleri arasındaki iliş-

kileri de tam olarak kavramamıştır. Örneğin kırsal sanayi, özgül nüfus kalıbından ötürü mü yerleşmiştir; yoksa kırsal sanayi yerleştikten sonra mı bu nüfus kalıbı belirmeye başlamıştır? Bu nokta pek berrak değildir. (Fischer, 1973: 161)

Daha da önemlisi, proto-sanayileşmenin nedenleri ve kaynakları açık değildir (Gullickson, 1983: 832; 848-850). Başka bir deyişle, proto-sanayileşmenin nedenleri sorusuna verilen cevap, kendi içinde yeterli olmadığı gibi, somut durumları açıklamakta da başarılı olamamıştır.

Getirilen eleştirilerde haklılık payının büyük olduğu kuşku götürmezse de, proto-sanayileşmenin, farklı disiplinleri bir araya getirmek suretiyle anlayışımıza yeni ufuklar açtığı da doğrudur.■

Kaynakça

- Berg, Maxine vd. (der.) (1983) *Manufacture in Town and Country before the Factory*, CUP.
- Braudel, Fernand (1982) *The Wheels of Commerce (Civilization and Capitalism, Vol. II)*, çev. S. Reynolds, Londra: Collins.
- Chang, Haa-Joon (2003) *Kalkınma Reçetelerinin Gerçek Yüzü*, çev. T. Akıncılar Onmuş, İstanbul: İletişim.
- Cipolla, Carlo M. (1980) *Tarih Boyunca Ekonomi ve Nüfus*, çev. M. S. Gezgin, İstanbul: Tur.
- Coleman, D. C. (1983) "Proto-industrialization: A concept too many", *Economic History Review*, Vol. 36, 435-448).
- Croce, Benedetto (1955) *History as the Story of Liberty*, New York: Meridian Books.
- Fischer, Wolfram (1973) "Rural Industrialization and Population Change", *Comparative Studies in Society and History*, Vol. XV.
- Freudenberg, Herman ve Redlich, Fritz (1964) "The Industrial Development of Europe: Reality, Symbols, Images", *Kyklos*, Vol. XVII, 372-401.
- Gay, Edwin F. (1934) "Putting Out System", *Encyclopedia of the Social Sciences*, Vol. XIII, 7-11.
- Gullickson, Gay L. (1983) "Agriculture and Cottage Industry: Redefining the Causes of Proto-Industrialization", *Journal of Economic History*, Vol. XLIII, No: 4.
- Hartwell, R. M. (1967) "The Causes of the Industrial Revolution: An Essay in Methodology", *The Causes of the Industrial Revolution in England* içinde, Londra: Methuen.
- Hartwell, R. M. (1971) *The Industrial Revolution and Economic Growth*, Londra: Methuen.
- Houston, R. ve Snell, K. D. M. (1984) "Proto-industrialization? Cottage Industry, Social Change, and Industrial Revolution", *Historical Journal*, Vol. 27, 473-492.
- Hudson, Pat (1983) "From Manor to Mill: The West Riding in Transition", Berg, Maxine vd. (der.) *Manufacture in Town and Country before the Factory* içinde, CUP.
- Jörgberg, Lennart (1982) "Proto-industrialization: An Economic Historical Figment?", *The Scandinavian Economic History Review*, Vol. XXX, No: 1.
- Kriedte, P; Medick, H.; Schlumbohm, J. (der.) (1981) *Industrialization before Industrialization*, çev. B. Schempp, CUP.
- Landes, D. S. (1966) "Introduction", *The Rise of Capitalism* içinde, Londra: The Macmillan Co., 11-12.
- Landes, D. S. (1970) *The Unbound Prometheus*, CUP.
- Lipson, E. (1943) *The Economic History of England*, Vol. 3, The Age of Mercantilism, Londra: Adam and Charles Bloak.
- Mantoux, Paul (1961) *The Industrial Revolution in the Eighteenth Century*, New York: Harper and Row Publishers.
- Medick, Hans (1981a) "The Proto-industrial Family Economy", Kriedte, P; Medick, H.; Schlumbohm, J. (der.) *Industrialization before Industrialization* içinde, çev. B. Schempp, CUP, 38-73.
- Medick, Hans (1981b) "The Structures and Function of Population Development under the Proto-industrial System", Kriedte, P; Medick, H.; Schlumbohm, J. (der.) *Industrialization before Industrialization* içinde, çev. B. Schempp, CUP, 74-93.
- Mendels, Franklin (1982) "Proto-Industrialization: Theory and Reality. General Report", 'A' Themes, *Eight International Economic History Congress*, Budapeşte.
- Mendels, Franklin F. (1972) "Proto-Industrialization: The First Phase of the Industrialization Process", *Journal of Economic History*, Vol. XXXII, 241-261.
- Milward, A. S. ve Saul, S. B. (1973) *The Economic Development of Continental Europe, 1780-1870*, New Jersey: Rowman and Littlefield.
- Nussbaum, E. L. (1968) *A History of the Economic Institution of Europe*, New York: Augustos M. Kelly Publishers.
- Ogilvie, Sheilegh C. (1993) "Proto-Industrialization in Europe", *Continuity and Change*: 8(2), 159-179.
- Perlin, Frank (1983) "Proto-industrialization and Pre-colonial South Asia", *Past and Present*, No: 98, 36-39.
- Pollard, Sidney (1981) *Peaceful Conquest, The Industrialization of Europe: 1760-1970*, CUP.
- Pounds, N. J. G. (1974) *An Economic History of Medieval Europe*, Longman.
- Schlumbohm, Jurgen (1981) "Relations of Production – productive forces- Crises in Proto-Industrialization", Kriedte, P; Medick, H.; Schlumbohm, J. (der.) *Industrialization before Industrialization*, çev. B. Schempp, CUP.
- Schremmer, Eckart (1981) "Proto-Industrialization: A Step Towards Industrialization", *The Journal of European Economic History*, Vol. 10, No: 3.
- Tilly, Richard ve Tilly, Charles (1971) "Agenda for European Economic History in the 1970's", *Journal of Economic History*, Vol. XXXI, 184-198.